

Pedagog och klass vid Jarlabankes bro, U 164.

UPPTÄCK RUNRIKET MED KLASSEN!

**– en lärarhandledning
för årskurs 3 och 4**

STOCKHOLMS
LÄNS
MUSEUM

SLEJD STILM

Lärarhandledning utgiven av
© Stockholms läns museum 2018, Nacka
stockholmslansmuseum.se
Text: Sofi Hjort
Form: Lenita Gärde
Foto: Mattias Ek
om inget annat anges

INNEHÅLL

Välkommen till Runriket	5
<i>KAPITEL 1</i>	
DET HÄR ÄR RUNRIKET	6
Besöksmålen	7
<i>KAPITEL 2</i>	
ESTRID OCH JARLABANKESLÄKTEN	8
Estrid	9
Är skelettet Estrid?	10
<i>KAPITEL 3</i>	
LIVET PÅ VIKINGATIDEN	11
<i>KAPITEL 4</i>	
RUNOR OCH STENAR	13
<i>KAPITEL 5</i>	
RUNSKOLA I KLASSRUMMET	15
<i>KAPITEL 6</i>	
UTFLYKTER TILL RUNSTENARNA	18
1. JARLABANKES BRO	18
På plas med barnen – Jarlabankes bro	21
2. TÄBY KYRKA	22
På plas med barnen – Täby kyrka	23
8. VALLENTUNA KYRKA	24
På plas med barnen – Vallentuna kyrka	29
9. ARKILS TINGSTAD	30
På plats med barnen – Arkils tingstad	32
HÄLSA PÅ HOS ESTRID	33
Vill du veta mer?	35

Välkommen till Runriket!

Vi hälsar dig och dina elever varmt välkomna att tillsammans upptäcka Runriket!

Den här handledningen är till för dig som lärare – som inspiration och uppmuntran till att besöka några utvalda platser i Runriket med hela klassen.

På följande sidor finns det mesta du behöver veta om runstenarna och de sammanhang de ingår i. På så sätt får du som lärare en stadig grund att stå på och tillsammans med handfasta undervisningstips kommer runstensutflykten bli ännu mer innehållsrik.

Handledningen börjar med en introduktion till Runriket och dess besöksmål. Sedan går vi in på hur det egentligen var att leva här på 1000-talet och berättar om Estrid och Jarlabankesläkten. Efter det gör vi en djupdykning i runornas värld och sist men inte minst blir det tips för undervisning i klassrummet och ute på plats.

STOCKHOLMS
LÄNS
MUSEUM
SLÖJD STHLM

TÄBY

Vallentuna
kommun

Runriket är ett samarbete mellan Täby och Vallentuna kommun, samt Stockholms läns museum.

KAPITEL 1

DET HÄR ÄR RUNRIKET

Sverige har världsrekord i runstenar med så många som 2 500 stycken! Det kan jämföras med Danmarks 200 och Norges 50. Bland landskapen vinner Uppland med sina 1300 och allra tätast står runstenarna runt Vallentunasjön!

Runriket är nio spännande platser som alla ligger runt Vallentunasjön. Vid varje plats finns informationstavlor att läsa och ljudguider att lyssna på. På närmare trettio runstenar möter vi människor som levde och verkade här för tusen år sedan, i slutet av vikingatiden.

Människorna var mäktiga kvinnor och män från inflytelserika släkter med gårdar runt Vallentunasjön. På den södra sidan hittar vi Jarlabankesläkten och i norr höll Lindösläkten till. Skålhamrasläkten hade sin gård på den västra sidan och sin tingsplats på den östra.

Runstenarna berättar för oss om kvinnorna Estrid, Inga och Astrid som låter resa runstenar över sina döda makar. Vi får veta att storbonden Jarlabanke ägde hela Täby, att Holme dog i Langbardaland, att Östen drog till Jerusalem och att Ingeborgs make drunknade i Holms hav.

I handledningen fokuserar vi på fyra besöksmål i Runriket, två i Täby och två i Vallentuna, som alla är lättillgängliga med lokaltrafiken.

I Täby har vi valt Jarlabankes bro (1) – inkörspporten till Runriket – som med sin utomhusutställning, lekpark, runstenar och rekonstruerade vägbank fungerar bra som klassrum i ur och skur. Inte långt härifrån har vi Täby kyrka (2) med sina två inmurade runstensbitar som berättar om Holm som tog tjänst långt bort i Langbardaland. Platsen där kyrkan nu står kan även ha varit platsen för Jarlabankes gård.

I Vallentuna har vi valt Vallentuna kyrka (8) med sin Jarlabankesten som är ristad på båda sidor och som berättar om både tingsplats och hundare. Och där kyrkans byggmästare också har ristat runor på 1100-talet. Vid det andra stoppet, Arkils tingstad (9), får vi också möta en annan släkt som bodde vid Vallentunasjön och som gjorde tingsplats, nämligen Skålhamrasläkten.

Besöksmålen

1. **Jarlabankes bro** – själva entrén till Runriket och på 1050-talet även inkörsporten till Jarlabankes ägor.
2. **Täby kyrka** – runstenen som är inmurad i vapenhusets vägg berättar om Holme som dog i Langbardaland.
3. **Broby** – här bodde Jarlabankes farmor och farfar, Estrid och Östen. Estrid lät bland annat resa en runsten över sin make Östen som reste på pilgrimsfärd till Jerusalem.
4. **Fällbro** – i den södra änden av Vallentunasjön finns tre runristade bergshällar. Här har även Kättilö rest en runsten över sin döde make Jarlabanke.
5. **Risbyle** – här hade Skålhamrasläkten sitt fäste och två runstenar står här. På en av runstenarna hittar vi även förebilden till Täby kommuns vapen.
6. **Gällsta** – här har den berömde runristaren Öpir signerat en av de tre runstenarna.
7. **Gullbron** – här höll Lindösläkten till och här möter vi även två kvinnliga runstensresare, Inga och Astrid.
8. **Vallentuna kyrka** – runstenen som ovanligt nog är ristad på båda sidor har Jarlabanke låtit rista medan han levde. Här finns också ristningar i kyrkomuren där vi får veta att Andor och David var mästare vid kyrkobygget.
9. **Arkils tingstad** – Skålhamrasläkten som bodde på andra sidan sjön har både rest runstenar och anlagt tingsplats här.

KAPITEL 2

ESTRID OCH JARLABANKESLÄKTEN

Jarlabanke har du redan hört namnet på. På sina egna runstenar pratar han bara om sig själv och nämner inga andra släktingar, men faktum är att hans släkt var de flitigaste runstensresarna vid Vallentunasjön. På runstenarna som släkten rest under ungefär hundra år finns namn på 18 personer. Tack vare ett rejält detektivarbete har ett släkträd med fyra generationer kunnat ritas upp. Vi låter några runstenar få visa hur det hela har gått till:

Om vi börjar med Jarlabankes dödssten vid Fällbro (U 142) kan vi gå tre generationer tillbaka i tiden.

"Ingefast lät resa stenen och göra bron efter Jarlabanke, sin fader, och Joruns son, och Kättilö lät resa stenen efter sin man. Öpir ristade."

Sonen Ingefast har rest runstenen till minne av sin far Jarlabanke. Han har rest den tillsammans med sin mor Kättilö. Här får vi också veta att Jarlabankes mor hette Jorun.

Även Jarlabankes far hette Ingefast och på hans dödssten (U 101) finns också tre generationer nämnda.

"Häming och Jarlabanke lät röja väg och göra broar efter sin fader och Estrid efter sina söner Ingefast och Ingvar. Gud hjälpe deras ande."

Här har bröderna Häming och Jarlabanke rest en runsten till minne av sin far Ingefast. Brödernas farmor Estrid är också med på resandet av den här runstenen. Eftersom inte bara Ingefast, utan även Ingvar har dött, är han också omnämnd.

Estrid lät även resa runstenar vid sin gård Broby (nr 3 i Runriket). Den första reste hon med sin make Östen till minne över deras son Gag som dött. De andra två kom upp till minne av Östen och då var det Estrid och sönerna Ingefast, Östen och Sven som lät resa dem.

Estrid, under tre olika faser i livet.

Estrid

Estrid kanske ni redan har stött på som barn i Vallentuna kulturhus. Hon finns även rekonstruerad som medelålders och äldre kvinna på andra platser. Samma kvinna men i tre olika faser av livet. Men hur kommer det sig att vi kan möta just Estrid i egen hög person?

Det vi vet är att Estrid levde i början av 1000-talet. Att hon tillhörde det övre samhällsskiktet vittnar alla de runstenar hon lät resa om. Hon är faktiskt den kvinna som nämns på flest runstenar i hela Mälardalen, och det i en tid där de allra flesta runstenar restes av män. Förmodligen hade hon ett stort inflytande inom släkten och kan även ha haft rollen som överhuvud.

Estrid föddes på gården Snåttsta i norra Vallentuna någon gång efter år 1000. Hennes far Sigfast var en av kung Olof Skötkonungs allra närmsta män och familjen var rik, mäktig och inflytelserik. Östen blev hennes förste make och de bodde vid det som nu är Broby bro. Tillsammans hade de fyra söner: Gag, Ingefast, Östen och Sven. Vi vet också att hennes make Östen åkte till Jerusalem och att han dog på den resan någon gång runt 1030-40.

På runstenarna som Estrid och sönerna Ingefast, Östen och Sven reste till minne av maken och fadern Östen vet vi att de lät bygga bro och en gravhög. Eftersom Östen dog och begravdes långt hemifrån var gravhögen mer av en symbol för att visa att familjen var mäktig. Så sent som på 1700-talet vet vi att gravhögen låg kvar invid bron nära vägen eftersom den är utmärkt på en karta. Allt eftersom tiden gick odlades marken upp och högen var till slut i vägen och plöjdes bort.

Om vi tar ett stort hopp fram i tiden ända till 1995 var den smala Frestavägen som går förbi platsen hårt trafikerad och bron över Karbyån behövde förstärkas. En augustidag var därför Stockholms läns museums arkeolog Lars Andersson på plats i hållregnet för att övervaka grävmaskinistens jobb vid bron. Eftersom området är fornlämningstätt var en arkeologisk förundersökning tvungen att göras. Allt var grått och lerigt, ända tills grävmaskinen började gräva på ett annat ställe. Då hände nämligen något riktigt spännande! Stora stenar dök upp och under dem syntes ett vitt skelett!

Nu tog en ordentlig arkeologisk undersökning vid och osteologen (benexperten) undersökte skelettet. Det visade sig att det var en äldre kvinna som hade blivit begravd i en träkista på kristet vis i öst/västlig riktning. I kistan låg bland annat ett träskrin med lås och nyckel och inuti skrinet låg två silvermynt och tre vikter som använts vid handel.

Förutom den äldre kvinnans grav påträffades ytterligare 20 gravar som alla var kristna begravningar med kista. Tidigare under vikingatiden var kremering det vanliga. Det här gör Broby till en av Sveriges tidigaste kristna gravplatser.

De tre Estridavbildningarna har skapats efter kraniet på den äldre kvinnan där en dockmakare använt sig av rättsmedicinsk teknik för att återskapa ansiktet.

Skelett av Estrid. Foto: Lars Andersson.

Är skelettet Estrid?

Men är skelettet verkligen Estrid? Det går förstås inte att säga bestämt men det finns flera saker som talar för att det faktiskt skulle kunna vara hon. Eller hur som helst, en samtida kvinna med hög ställning.

- 1.** Skelettet talar om att hon var över 65 år när hon dog.
- 2.** I graven hittades mynt från den tid då Estrid ristade sina runstenar i Broby.
- 3.** Hon begravdes intill Östens gravhög.
- 4.** Den sista runstenen som Estrid var med om att resa är daterad till cirka 1080 e.kr och det betyder att Estrid var gammal vid den tiden.
- 5.** Hon begravdes på kristet sätt i kista med huvudet i väst och fötterna i öst. På runstenarna visar Estrid att hon är kristen.
- 6.** De saker som fanns i skrinet; nyckel, vikter och mynt, visar att det var en kvinna med hög ställning som var begravd.
- 7.** Enligt runstenarna födde Estrid flera barn och det syns också på skelettet.

Vy från Broby mot Broby bro vid mitten av tiohundratalet. Tecknad av Mats Vänehem.

KAPITEL 3

LIVET PÅ VIKINGATIDEN

Om vi för en stund tar ett steg tillbaka från runstenarnas korta meddelanden och koncentrerar oss på människorna. Alla de människor vars svårlästa namn skymtar förbi i runslingorna – Estrid, Jarlabanke, Ingeborg, Arkil, Holme, Gyrid och så vidare.

Hur var det då att leva på deras tid? Vad gjorde de hela dagarna? Kretsade allas liv kring männen som åkte ut på vikingatåg eller tog värvning hos kejsaren i Miklagård? Alla som var kvar på gården, var deras liv bara en enda lång väntan och längtan?

På runstenarna kan vi läsa det som var så pass viktigt att det förtjänade att huggas i sten och sparas i evighet. Här får vi glänta på dörren till tidens makt och ägande, rättskipning, utlandsresor, sorg och tro. Och tack vare arkeologernas arbete får vi också mer vardagsnära information som vilken mat de åt, vilka djur

som hölls på gården och vilka verktyg de använde.

På den tid som runstenarna runt Vallentunasjön restes, det vill säga under det första århundradet av 1000-talet, var de flesta jordbrukare. Och de som lät resa runstenar hade det dessutom gott ställt och hörde till det övre samhällsskiktet.

LIVET PÅ GÅRDEN

Bilden visar gården Broby som vi tänker oss att den såg ut för 1000 år sedan, då när Estrid och Östen levde där. Gårdens läge, uppe på höjden och med närhet till vatten, var nog uttänkt. Vatten behövdes till mat, tvätt och fiske men även till att åka på. Sjövägen var absolut snabbast och säkrast vid längre färder. Längs de mörka stigarna i skogen kunde farorna lura bakom varje träd och sten.

”Den här tiden var både en religiös och politisk brytningstid.”

Hus

På gården levde Estrid och hennes familj och här bodde även arbetskraft i form av trälar. Här fanns flera hus med olika funktioner; bostadshus där man bodde, kokhus för matlagning, förrådshus och fähus. Eftersom Estrid och Östen hade det gott ställt, fanns säkert en smedja på gården också. Alla hus var av trä och hade grästak. Som du ser fanns inga skorstenar på husen. Istället fick röken leta sig ut via vindögonen uppe vid husgavlarna. Ordet vindögon finns fortfarande kvar i engelskans ”window” och i norskans ”vindu”.

Ett typiskt vikingatida hus är grophuset. Sidorna i den fyrkantiga gropen tjänade som väggar och tak lades ovanpå. Grophuset användes ofta till hantverk och inte sällan hittas arkeologerna vävtyngder till de stående vävstolarna i dem.

Djur

Vilka djur kan vi anta att Estrid och Östen hade? Djur som både kunde ge mat och kläder var bra att ha – får och kor till exempel. Andra djur som hörde till gården var höns som gav både ägg och kött, katter som fångade råttor och hundar som höll vakt, hjälpte till med fåren och följde med vid jakt och hästen var transportmedlet på land. Grisen däremot, var ett djur som enbart hölls för köttets skull och dessutom krävde en hel del mat under tiden den göddes. Därför kan

grisen ha varit något som bara de välbeställda höll sig med.

Arbete

För att kunna hålla igång gården krävdes att alla drog sitt strå till stacken, ung som gammal. Sådd och skörd på åkrar, jakt och fiske, mjölkning och matlagning, vävning och redskapsskötsel – allt skulle göras på gården.

TIDENS ANDA

Runstenarna runt Vallentunasjön är resta under 1000-talets första århundrade och flertalet är markerade med kristna kors. Den här tiden var både en religiös och politisk brytningstid. Korsen på runstenarna visar att de gamla asagudarna övergavs till förmån för en enda gud. Och de många stormännen som hade makten över sitt närområde kom nu istället att ge sitt stöd till en kristen kung vars mål var att ena riket.

Olof Skötkonung var Sveriges förste kristne kung och med honom kom den kristna staden Sigtuna att blomstra och bli ett kristet centrum i Mälardalen. Runstenarna med kors kan ses som markeringar från de mäktiga människor som lät resa runstenarna – ”vi stödjer den kristne kungen”. Och självklart behövde kungen allt stöd och all hjälp han kunde få från alla de stormän.

KAPITEL 4

RUNOR OCH RUNSTENAR

Det första du garanterat lägger märke till när du står framför en runsten är de röda runorna. Tittar du lite till hittar du ormen eller draken som runorna står i. Och snart ser du vanligtvis även ett kors.

För tusen år sedan stod runstenarna som färgglada utropstecken vid platser där människor garanterat passerade och praktiskt taget bad om att bli lästa. Målade i rött, vitt och svart framträdde både draken, korset och runorna tydligt. På bilden ser vi en av runstenarna vid Jarlabankes bro som har blivit färglagd i dator. Så här kan den ha sett ut då för tusen år sedan när Jarlabanke lät resa den. Hur länge färgen satt kvar vet vi inte men väder och vind gjorde förstås att den försvann med tiden.*

**På Skansen pågår ett experiment på en runsten för att se hur länge färg kan sitta kvar. Runstenen målades 1991 av Runverket som tror att den nog kan sitta kvar i ungefär 50 år.*

Huggna med mejsel och hammare var runstenarna monument som var menade att stå i evighet. Och runorna tog lång tid att hugga – ungefär 15 minuter per runa. I-runan som bara är ett streck är förstas den enklaste. Det svåraste var H-runan med alla små tårtbitar som kan lossna. Och högg runristaren fel gick det inte att suda...

VAD VILL RUNSTENEN BERÄTTA?

Det vi kan läsa oss till på de flesta runstenar följer en så kallad resarformel och ser ut ungefär så här: "X har låtit resa en sten till minne av Y, sin far"

Vi får därmed veta namnen på de inblandade samt deras släktförhållanden. Mellan raderna kan vi läsa in ännu mer – nämligen att den

”Runinskrifterna är de äldsta skriftliga dokument som finns i Norden...”

döde åstadkommit något särskilt viktigt under sin livstid – till exempel bygge av en bro, en tingsplats eller en resa långt bort.

På så vis blir runstenen ett kombinerat minnesmonument och testamente. Men det tar inte slut där. De runstenar som har kors inristade markerar även att den som rest stenen är kristen och lojal mot den kristne kungen.

Just Jarlabankestenarna följer inte en typisk resarformel eftersom han lät resa stenarna åt sig själv – medan han fortfarande levde! Så gjorde nästan bara Jarlabanke.

RUNOR

Runinskrifterna är de äldsta skriftliga dokument som finns i Norden och en viktig länk till forntidens människor. De äldsta är från 200-talet och är ristade på ett dräktspänne och en lansspets. De finns att se på Historiska museet.

Den äldsta runraden som har 24 runor är inspirerad av det alfabet som vi använder idag, det latinska alfabetet. Vi får komma ihåg att det romerska riket sträckte sig ända upp i norra Tyskland vid denna tid så det är inte så konstigt att människorna här uppe kom i kontakt med romarna och deras alfabet.

I början av vikingatiden förenklades runraden och blev 16 runor lång istället. Det är dessa runor som vi kan läsa på runstenarna runt Runriket – och det är dessa som är bäst att lära eleverna.

Runskrift fortsatte att användas på medeltiden även om det latinska alfabetet blev det officiella. På Gotland användes runor in på 1500-talet och i Dalarna användes särskilda dalrunor ända in på 1800-talet.

Ʒ Ɔ Ƨ

f u p a r k g w h n i j p i r s t b e m l g d o

Den äldsta runraden har 24 runor och är inspirerad av det latinska alfabetet.

Ʒ Ɔ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ

f u p o r k h n i a s t b m l r

Den yngre runraden med 16 runor, samma rad som finns att läsa på runstenarna runt Runriket.

KAPITEL 5

RUNSKOLA I KLASSRUMMET

Att dyka ner i runornas värld redan i klassrummet kommer att göra mötet med riktiga runstenar ännu mer spännande.

1. Samla barnen i ring på golvet och berätta om när Oden hittade runorna

”Nu ska ni få höra hur det gick till när runorna kom till människorna. Så som man trodde på vikingatiden...

Oden var den mäktigaste bland asagudarna. Han kunde allt och hade till och med gått så långt som att offra sitt ena öga i Mimers brunn i vishetens källa. På så sätt kunde han se vad människorna i Midgård hade för sig.

Oden hade också två korpar, Hugin och Munin, som flög ut bland människorna och såg vad de hade för sig. Sedan satte de sig på Odens axlar och viskade in i hans öron allt vad de sett och hört. En gång tog han i riktigt ordentligt. Han klättrade upp i asken Yggdrasil. Där hängde han sig och stack sitt spjut igenom magen. I 9 dagar och 9 nätter hängde han i trädet utan mat och utan dryck. Efter de 9 dagarna och de 9 nätterna fick Oden syn på något som skimrade på marken nedanför hans fötter. Det var runorna! Då ramlade han ner från trädet och kunde plocka upp dem.”

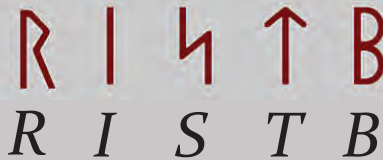

Den yngre runraden med 16 runor.

2. Bekanta er med runorna

Skriv upp den yngre runraden (se runrad ovan) på tavlan - gärna i en lång rad.

- Börja med att tillsammans titta på hela runraden.
- Känns några runor igen? Några som vi använder idag? T, R, S, I, B brukar gå lätt att känna igen. Fundera kring varför det kan vara så att vi känner igen dessa bokstäver, att de är lika?
- På vikingatiden fanns det ju faktiskt människor som använde det alfabet vi använder idag (det latinska) – alla de som bodde i Romarriket. Låt barnen fundera kring hur människorna här uppe kan ha kommit i kontakt med romarna.

Nästa steg är runorna som liknar våra bokstäver om de får lite hjälp på traven.

Sist kommer de andra, vissa så krångliga att till och med runristarna gjorde fel ibland!

†NƳ = och
 ††, ††† = lät
 R††, R††† = resa
 ††††, ††††, †††† = sten
 ††††, †††† = efter
 †† = åt, efter

††††, ††††† = fader
 †††††, ††††† = moder
 ††† = son
 †††††, †††††† = dotter
 ††††††, ††††††† = broder
 ††††††† = syster

Nu har runorna blivit översatta – men alla andra bokstäver i vårt alfabet då? Ja, för att skriva meddelanden och lättare kunna tolka runskrift kan övriga bokstäver läggas till runorna. Tänk på att det handlar om att ljuda fram ord och runor – till exempel står k-runan även för G.

4. En ordlista är bra att skriva ner och lära sig, gärna på samma papper som runorna (se ovan).

Foto: Alf Nordström, 1963.

KAPITEL 6

UTFLYKT TILL RUNSTENARNA

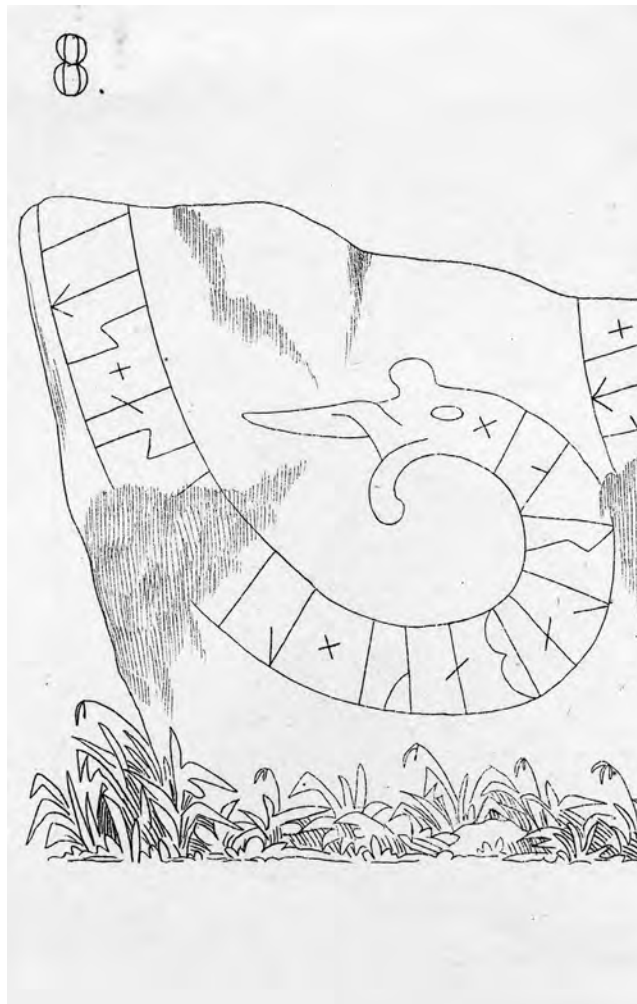
1 JARLABANKES BRO

Bakgrundsfakta - för läraren

Jarlabankes bro, som börjar vid de två runstenarna och går längs med temalekparken, byggdes på 1050-talet och var från början 150 meter lång. Här var marken sank och en upphöjd vägbank behövdes för att kunna komma någorlunda torrskodd över den blöta marken. Som ett första led i skapandet av Runriket återfick Jarlabankes bro sitt forna utseende.

Tre gånger har arkeologiska undersökningar skett på platsen: 1934, 1959 och 2005. Tack vare dem vet vi hur brobygget gick till för närmare tusen år sedan. I botten låg knippen av kvistar och sedan ett lager med stenar. Ovanpå låg sand och grus.

Ända in på 1960-talet användes Jarlabankes bro som bilväg då dagens bilväg blev anlagd. En av runstenarna har till och med blivit påkörd.

Runsten U 165. Illustration av Richard Dybeck.

* I t (R) i t B t P i * I N t * N t t t t * P i N t * t t N i P *
 * ia(r)labaki * li sa * staina * þisa * at sik *
 P N i P N t t * t N P B R N * P i N t * (P t R P i * P N R t t t *) H i ... *
 kuikuan * auk bru * þisa * (karþi * fur ont *) si ... *
 t t i * t t t t * t t B N
 ali * alan * tabu

Runsten: U 165

"Jarlabanke lät resa dessa stenar efter sig, medan han levde, och han gjorde denna bro för sin själ... ägde hela Täby."

Här, på den smalare stenen (U 165, se bild ovan) är det bara en runorm att ta hänsyn till och som vanligt börjar vi läsa vid ormens huvud. Lagningen på mitten av stenen skvallrar om smitningsolyckan 1939 då bilisten som körde på runstenen smet från olycksplatsen.

Jarlabanke anlidade runristaren Fot för båda runstenarna som är utförda på 1050-talet. Det ovanliga med dessa runstenar är att Jarlabanke låtit resa dem åt sig själv medan han fortfarande levde. Han ville tala om för alla som kom fram till bron att "nu träder du in på mina ägor och jag äger hela Täby".

På plats med barnen – Jarlabankes bro

Samla klassen i halvcirkel framför runstenen U 164 (sid 19).

Titta

- Titta tillsammans på runstenen – vad ser ni? Runor, drakar/ormar, kors!
- Känner ni igen några runor? S-runor – hur många? Är alla S ristade på samma sätt?
- Vad är de små x:en? Mellanslag!

Läs

- Börja vid den vänstra runormens huvud, ha huvudena upp och ner i början – alla runinskrifter börjar med ett NAMN – vad står det här? (IARLABAKI – JARLABANKE)
- Försök hitta orden LIT – lät, RAISA – resa, STAIN – sten
- Ser ni var det står TABU? Vad kan det betyda? Just det, Täby!
- Är alla runor lika stora? – nej, i den högra ormens svans är de mycket mindre. Varför? Blev det för lite utrymme kvar?

Vänd er om mot den smalare Jarlabankestenen mittemot (U 165, sid 20).

Titta

- Titta tillsammans på runstenen – vad ser ni? Runor, drake/orm, kors. Vad skiljer

runstenarna åt? En orm/drake på denna. Något mer?

- Vad kan ha hänt med runstenen? Påkörd av en bil!
- S-runor, hur många?

Läs

- Börja vid runormens huvud – vad står det? Eftersom den är lagad är det lite svårt att läsa men namnet IARLABAKI ser ni nog.
- Försök hitta ordet BRU! Vad kan det betyda? Bro! Det står att Jarlabanke gjorde en bro. Ser ni någon bro? Nej, det är cykelvägen som är själva "bron". Just här var det blötmark och Jarlabanke byggde upp vägen så att den som trädde in på hans ägor slapp bli alldeles blöt om fötterna.
- Försök att hitta ordet KUIKUAN – som betyder medan han levde. Kvick betyder levande.

Känn

- Låt alla som vill sätta fingret i en runa – blunda och känn runan som någon för tusen år sedan högg – tanken svindlar!

På plats med barnen – Täby kyrka

Samla klassen i halvcirkel framför de inmurade runstensbitarna (U 133, sid 22).

Titta

- Titta och klura på varför i hela världen runstenen sitter fast i kyrkväggen? Kanske var de platta stora runstenarna bra byggstenar. Kanske runstenarna inte var lika viktiga nu när stenkyrkor började byggas.

Läs

- Här finns flera korta och lättlästa ord att söka reda på! SUN – son, SIN – sin, AUK – auk, AT – at, SIK – sik.

Känn

- Låt alla som vill sätta fingret i en runa – blunda och känn runan som någon för tusen år sedan högg – tanken svindlar!

Gå gärna in i kyrkan som byggdes på 1200-talet. Här finns fantastiska kalkmålningar som Albertus Pictor målade på 1480-talet!

Runsten U 212 A.

× | t r r i b t p i × r i t × r t i h t × h t t + þ i t t × t ... p n t t +
 * iarlibaki * lit * raisa * stan + þina * a ... kuan +
 * t t × t t | t i t × t b n × t r t t × ... t t t * t t n +
 han * ati ain * tabu * alan * ... ont hans *

Runsten U 212 A.

8. VALLENTUNA KYRKA

Bakgrundsfakta - för läraren
 Här finns många runor att tyda - på runstenar utanför kyrkan, inne i kyrkan, på kyrkvägg och kyrkogårdsmur!

"Jarlabanke lät resa denna sten efter sig, medan han levde. Han ägde ensam hela Täby. Gud hjälpe hans själ." (Runsten U 212 A).

Här står en ovanlig Jarlabankesten med ristning på båda sidor. Vi vet inte om den har stått här precis i närheten eller om den flyttades hit när kyrkan byggdes i slutet av 1100-talet. På A-sidan hittar en inskrift som vi känner igen från Jarlabankes bro – att han låter resa en runsten åt sig själv medan han fortfarande lever och att det är han som äger hela Täby.

Runsten U 212 B.

×|†R††B†P†|×††† R†|†††×†††††×†††... †† †††×
 * iarlabaki * lit raisa * stain * þin ... at sik *
 P††††††×†††×††††††††×††††×††††††+†††×†††
 kuikuan * auk * þinkstap * þina * karpi * auk * ain
 †††+††† *††...†††††×†††††+
 ati + alt hu ... tari * þita +

Runsten U 212B.

B-sidan däremot berättar två andra saker om Jarlabanke – att han gjorde en tingsplats och att han ägde ett hundare. Det är på denna runsten som ordet "hundare" nämns i skrift för första gången i Sverige. Det är ett administrativt/ekonomiskt begrepp som syftar på antalet hundra och det är människor som åsyftas, inte storlek på område. Tingsplatsens placering vet vi inte något om.

"Jarlabanke lät resa denna sten efter sig, medan han levde. Och han gjorde denna tingsplats, och ensam ägde han hela detta hundare." (Runsten U 212 B).

Runinskrifterna ska på båda sidor börja läsas i den vänstra runormens huvud och sedan fortsätta från den högra runormens huvud.

Runsten U 219.

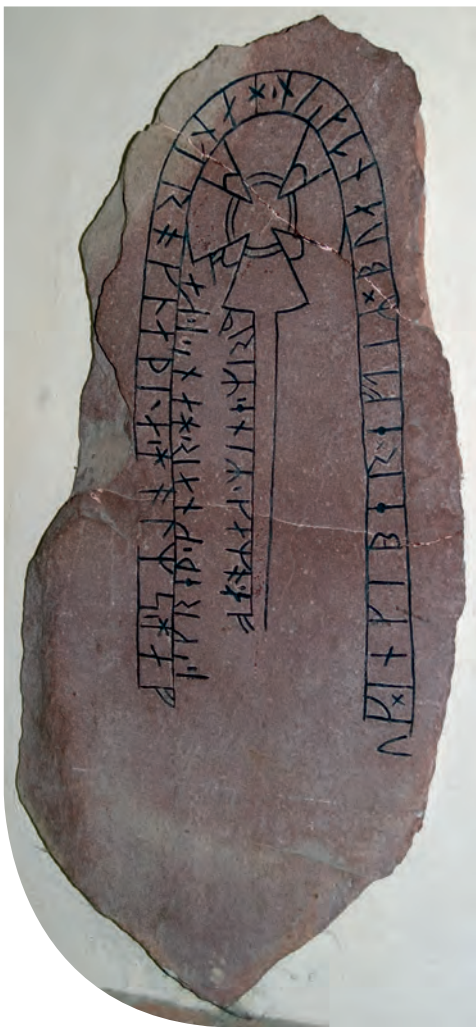
ǪǪǪR: 111*11 11111 11111 11111 : *111
 andur : telhti þinna fakra sten : host

Runsten U 219.

"Andor tillhögg denna fagra sten..." (Runsten U 219).

På tornets nordvästra hörn hittas denna runinskrift som har ristats av självaste

byggmästaren Andor. Här får vi läsa medeltidsrunor och upptäcker att S inte längre ser ut som en blixst utan ett kort streck.

Runsten U 214.

Utsikt från kyrkbacken. Foto: Alf Nordström.

N P × I T P I B I R × I P T I A × B A T T I T × I I T · * T T · 1 R T P T T I ·
 uk * inkiber * effiR * buanta * sin · han · troknapi ·
 t * * T P Y H · * T P I · I P R I B I P T T R I * T T I I I P T P B R I A I ·
 a · holms · hafi · skreþ · knar · hans · i · kaf þriR ·
 I T I A · P T P T · T P
 eniR · kamo · af

Runsten U 214.

"...och Ingeborg efter sin make . Han drunknade på Holms hav. Hans knarr gick i kvav, endast tre kommo av." (Runsten U 214).

Runor med det äldsta kända slutrimmet finns på denna runsten som sitter inmurad i kyrkans tornrum. Den här runstenen har enbart ett band och inskriften börjar längst ned till höger med ordet UK (och) och slutar med HAF (hav) längst ned till vänster.

Sedan fortsätter inskriften direkt under bandet och den sista raden från korset och nedåt. Här finns så kallade stungna runor – runan i med en prick på mitten blir e.

Holms hav kan betyda vattnen kring Bornholm och knarren var det handels skepp som Holm färdades med. Vi får veta att skeppet på något sätt förlit (gick i kvav) och att bara tre lyckades rädda sig.

Runsten U 221.

Runsten U 220.

... | † † * † |
(dafiþ t)alhdi

Runsten U 220.

| ʝ ʝ † · ʝ ... ʝ † | † · ʝ | ʝ ʝ ...
ifkn · f ... ftiR · sikf ...

Runsten U 221.

En del av en runsten står på kyrkogården och ordet IFTIR kan läsas till höger.
"David tillhögg." (Runsten U 220).

"...efter Sigfast..." (Runsten U 221).

Tänk att det fortfarande går att hitta runstenar! Hösten 2008 hittades ett fragment av en runsten på kyrkogården. På fragmentet finns en del av runtexten kvar att läsa och där står:
»...reste denna sten efter Frösten, sin fader... »

På plats med barnen – Vallentuna kyrka

Samla klassen i halvcirkel framför runstenen Runsten U 212 A (sid 24).

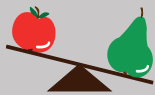
Titta

- Titta tillsammans på runstenen – vad ser ni? Runor, drakar/ormar, kors!
- Känner ni igen några runor? S-runor – hur många? Är alla S ristade på samma sätt?
- Vad är de små x:en? Mellanslag!

Läs

- Börja vid den vänstra runormens huvud, ha huvudena upp och ner i början – alla runinskrifter börjar med ett NAMN – vad står det här? (IARLABAKI – JARLABANKE).
- Prova att läsa nästa tre ord: LIT – lät, RAISA – resa, STAIN – vad betyder stan? (sten).
- Ser ni var det står TABU? (I den högra runormen). Vad kan det betyda? Just det Täby! Tänk att det här är det äldsta skrivna Täby som finns kvar.

Ta med barnen till baksidan av runstenen (Runsten U 212 B, sid 25) och samla dem i halvcirkel.

Jämför

- Jämför med framsidan som ni nyss såg – ytan, runor, drakar/ormar, kors!

Läs

- Vilket namn börjar runristningen med? IARLABAKI

- Vilka tre ord följer efter IARLABAKI? (LIT, RAISA, STAIN)

Känn

- Låt alla som vill sätta fingret i en runa blunda och känn runan som någon för tusen år sedan högg – tanken svindlar!

Kan ni hitta runorna på kyrkfasaden? (Runsten U 219, sid 26). Se om ni känner igen runorna! De är lite annorlunda och det beror på att de är ungefär 100 år äldre än runorna på runstenarna – S har till exempel bara kvar det första korta strecket och ser inte längre ut som en blyxt. För att hitta den här runstenen behöver ni gå in i kyrkan – i tornrummets vägg sitter den inmurad.

Titta

- Titta tillsammans på runstenen – vad ser ni? Runor, kors, band. Här finns ingen orm/drake.
- Kan ni se en I-runa med prick på mitten? Med pricken blir I istället ett E! Det är en så kallad stungen runa.

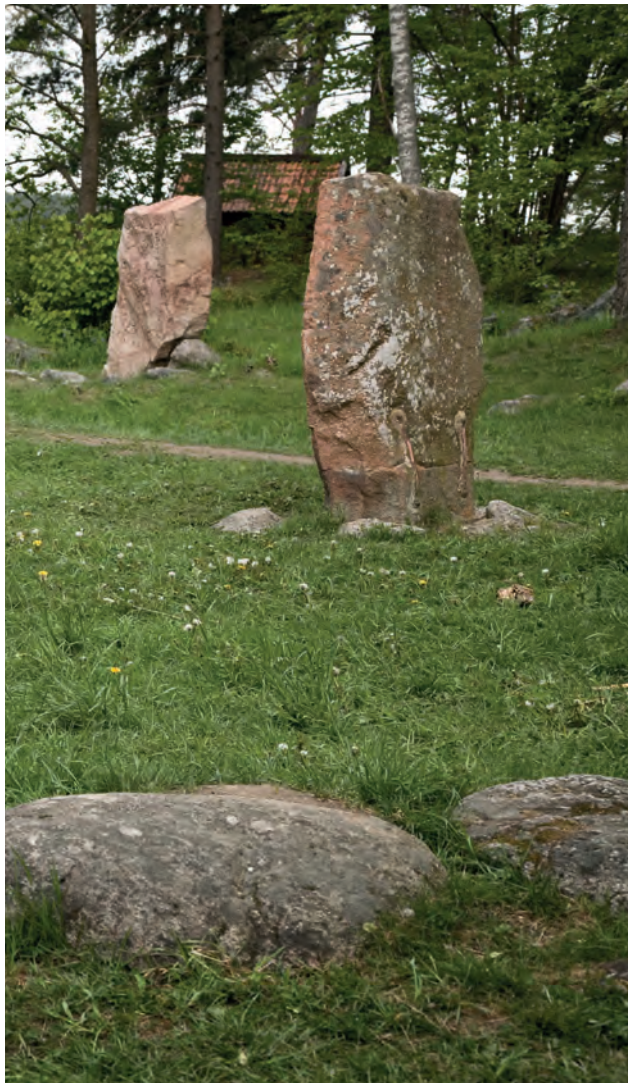

Läs

- Här börjar ni läsa från höger och här börjar inte runskriften med ett namn utan med UK. Kan det första namnet vara borta?
- Var finns ordet HAF (hav)? Om tid finns kan ni även titta på U 221 och leta efter runorna i muren U 220 (sid 28).

Runsten U 225.

Runsten U 225 och U 226.

... NY · þR Y I F · NY · Y N I · Þ I A · Y þ R I Þ N · I þ R · Þ I P N þ Þ ...
 ... uk · arkil · uk · kui · þiR · kariþu · iar · þikstaþ ...
 N þ N · I P I Y I R P I · Y þ I A I · N I R Þ þ · Þ þ þ · N I P N · N N þ I A ·
 unu · iki mirki · maiRi · uirþa · þan · ulfs · suniR ·
 I P þ I R · Þ I A ... I A · H N I þ þ A · þ þ · H I T · P þ Þ N R
 muþiR · kiR ... iR · suinaR · at · sin · faþuR

Runsten U 225.

9. ARKILS TINGSTAD

Bakgrundsfakta - för läraren

Här möter vi Skålhamrasläkten som hade sin gård på andra sidan sjön men även hade mark här. De två runstenarna (U 225 och U 226) som är resta någon gång mellan 1010 och 1050 (före Jarlabankes tid) hör ihop och ska läsas tillsammans i ett sammanhang. Här

hittar vi ingen typisk resarformel och genast blir det svårare att läsa vad som står. Staven som omtalas har forskarna inget direkt svar på vad som menas, kanske ett träkors.

"... och Arnkel och Gye de gjorde här tingsplats... Ej skall en större minnesvård finnas än den Ulfs söner gjorde efter (honom), raska svenner, åt sin fader."

Runsten U 226.

Arkils tingstad.

R I H T N · H T I T T · N P · H T T P · N T T · N P · I T · Ψ I P T T · T T ·
 ristu · stina · uk · staf · uan · uk · in · mikla · at ·
 I T R T I P T N Ψ · N P · P N R I B I · P T H T T · N I R I · B N Ψ F T I
 iartiknum uk · kuripi · kas at · uiri · þu mon i
 P R T T I · P I T T I T T T T T ... P N T T R I P H T I T
 krafu · kiatit lata ... kunar ik stin

Runsten U 226.

Det vi kan läsa är att Ulf är den som har dött. Hans fru Gyrid och sönerna Arkil och Gye har låtit resa runstenarna, anlagt en tingsplats och rest en stav till hans ära. Utanför runslingan kan vi läsa längst ned på den ena runstenen (U 226) att Gunnar högg stenen.

"De reste stenar, och gjorde staven, också den höga, till hederstecken. Även Gyrid älskade maken. Därför i tårar ska talas om honom. Gunnar högg stenen." (Runsten U 226).

Tingsstaden eller tingsplatsen som omtalas finns fortfarande kvar i form av den fyrkantiga stensättningen. På medeltiden hade tingsplatsen med byns rättsväsende att göra men hur den användes i slutet av vikingatiden vet vi inte så mycket om. En tanke som har förts fram är att den även hade med kristna dop att göra.

På plats med barnen – Arkils tingstad

Samla klassen i halvcirkel framför U 225, sid 30.

- RISTU – ristade, STINA – stenar

Titta

- Titta tillsammans på runstenen – vad ser ni? Runor, band, kors!
- Känner ni igen några runor?
- S-runor – hur många? Är alla S ristade på samma sätt?
- De små prickarna – vad är de? Mellanslag!

Läs

- Börja längst ned till vänster – ett ord med två runor: UK (och). Sedan kommer ett namn – vilket? ARKIL – och var är ni? Just det, Arkils tingstad!
- Ser ni runan som svävar ovanför de andra? En T-runan? Varför står den där? Glömdes den bort? T-runan hör till ordet tingstad (THIKSTATH) som i sin tur hör till stenarna i fyrkant här bredvid.
- Det allra sista ordet är ordet för FAR – fathur. Kan ni hitta?

Fortsätt till runsten U 226, sid 31.

Titta

- Titta tillsammans på runstenen. Här fick inte alla runor plats i runormarna. Längst ner står tre ord som talar om vem som högg runorna. Kan ni läsa? Kunar ik stin = Gunnar högg sten.

Läs

- Eftersom den här runstenen (U 226) hör ihop med den andra finns inga namn i början. Börja läsa vid det vänstra ormhuvudet och fortsätt i det högra.

Känn

- Låt alla som vill sätta fingret i en runa – blunda och känn runan som någon för tusen år sedan högg – tanken svindlar!

Gå fram till stensättningen – tingsstaden/tingsplatsen.

1,2,3

Räkna

- Hur många stenar är det i fyrkanten?

Klura

- Sätt er på stenarna och klura tillsammans över platsen – hur kommer det sig att tingsplatsen är just här på denna plats? De som lät anlägga den bodde ju på andra sidan sjön? (Precis! Det var viktigt att tingsplatsen skulle vara på neutral mark eftersom flera släkter samlades och höll ting.)
- Nu använder vi fantasin och tar oss tillbaka tusen år! Titta ner mot sjön och tänk bort träden som skymmer. Då för tusen år sedan gick det in en vik här nedanför och alldeles nära kunde båtarna förtöjas. För det var med båt man kom hit till tingsplatsen, från vilken sida av Vallentunasjön man än kom. Och tingsplatsen syntes bra från sjösidan.

Estrid som barn.

HÄLSA PÅ HOS ESTRID

Ta med klassen och hälsa på Estrid som barn i Vallentuna kulturhus.

- Samla barnen framför Estrid och försök att vara alldeles tysta en stund medan ni tittar på henne. Samtala om vilka tankar som dyker upp.
- Tänk om hon plötsligt blev levande – vad skulle ni fråga henne då? Skulle ni förstå varandra?
- Titta på kläderna – ser de bekväma ut? Vilket sorts tyg är de gjorda av?

Vill du veta mer?

- På www.runriket.se finns mer information om varje besöksmål i Runriket.
- På Riksantikvariets hemsida, www.raa.se, finns verktyget **"Fornsök"** där hela landets fornlämningar finns kartlagda. Här kan du se vad som finns att se i närheten av skolan! Vill du läsa mer om runor och runstenar hittar du det under **"Kulturarv"/"arkeologi, fornlämningar och fynd"**.
- På www.stockholmslansmuseum.se som är länsmuseumets hemsida hittar du information om den pedagogiska verksamheten och ännu mer fakta om länets kulturmiljöer.

Böcker att använda i skolan:

- **"Forntiden runt hörnet"** av Jonathan Lindström o Sofi Hjort är en arkeologisk lärarhandbok fullmatad med lektionstips och fakta.
- **"Vidar och Vega spanar på runor"** är en barnbok för 7-10-åringar av Sofi Hjort och Annie Huldén (Natur och Kultur).
- De populära böckerna om **"Halvdan Viking"** av Martin Widmark o Mats Vänehem riktar sig till 6-10-åringar. (Bonnier Carlsen).

Till de tre första böckerna finns en lärarhandledning skriven av Sofi Hjort, klicka på länken: <http://www.bonniercarlsen.se/Lararrummet/Lararhandledningar/>

- **"Asgård, sagor ur den nordiska mytologin"** är en barnbok för 9-12 år av Sofi Hjort och Karl Johnsson som kan användas som en högläsningsbok. (Rabén & Sjögren).

Fördjupning för lärare:

- **"Guide till Runriket"** av Lars Andersson o Rune Edberg (Stockholms läns museum).
- **"Spåren av kungens män"** av Maja Hagerman (Norstedts).
- **"Vikingaliv"** av Dick Harrison o Kristina Ekero Eriksson (Natur & Kultur).
- **"Arkeologiska upptäckter i Sverige"** av Anna Lihammer (Historiska media).

STOCKHOLMS
LÄNS
MUSEUM
SLÖJD STHLM

TÄBY

Valentuna
kommun